

І. В. Пиріг, докторант кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

ДОТРИМАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Розглянуто дотримання прав і свобод людини в діяльності співробітників експертної служби МВС, пов'язаною з участю в проведенні слідчих дій, виконанням експертиз, забезпеченням ведення криміналістичних обліків. Окреслено напрямки вдосконалення експертної діяльності з дотримання прав людини при розслідуванні злочинів.

Рассмотрено соблюдение прав и свобод человека в деятельности сотрудников экспертной службы МВД, связанной с участием в проведении следственных действий, выполнением экспертиз, обеспечением ведения криминалистических учетов. Обозначены направления усовершенствования экспертной деятельности по соблюдению прав человека при расследовании преступлений.

В Україні, яка є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою (ст. 1 Конституції України) забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України). Захист прав і свобод людини в Україні значною мірою покладається на органи внутрішніх справ. У ст. 5 Закону України «Про міліцію» зазначено: «Міліція поважає гідність особи і виявляє до неї гуманне ставлення, захищає права людини незалежно від її соціального походження, майнового та іншого стану, расової та національної належності, громадянства, віку, мови та освіти, ставлення до релігії, статі, політичних та інших переконань. <...> Міліція не розголошує відомостей, що стосуються особистого життя людини, принижують її честь і гідність»¹. Дотримання вимог Конституції України, законів і підзаконних актів, що регламентують діяльність міліції, є обов'язковою умовою функціонування всіх підрозділів органів внутрішніх справ. Поряд зі слідчою та оперативно-розшуковою експертна діяльність органів внутрішніх справ займає значне місце в системі заходів, спрямованих на розкриття та розслідування злочинів, формування доказової бази на досудовому слідстві. Дотримання прав і свобод людини в експертній діяльності є обов'язковою та неодмінною умовою роботи працівників експертної служби органів внутрішніх справ.

Проблеми захисту прав і свобод людини на досудовому слідстві в різні часи розглядали провідні українські науковці та вчені ближньо-

¹ Про міліцію : Закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-XII // Відом. Верхов. Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20.

го зарубіжжя: Ю. П. Аленін, О. М. Бандурка, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, А. Ф. Волобуєв, В. Г. Гончаренко, Г. І. Грамович, Ю. М. Грошевий, А. Я. Дубинський, А. В. Дулов, В. А. Журавель, В. С. Зеленецький, Н. І. Клименко, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмічов, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, Г. А. Магусовський, П. П. Михайленко, О. В. Негодченко, В. Т. Нор, М. В. Салтєвський, С. М. Стахівський, М. Я. Сегай, Ю. С. Шемпученко, В. Ю. Шепітько, В. П. Шибіко, М. Є. Шумило та ін. У їхніх роботах аналізувались як окремі аспекти проблеми, так і питання комплексного характеру. Однак дотримання прав і свобод людини в експертній діяльності органів внутрішніх справ у роботах науковців окремо не виділялися, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою статті є аналіз основних прав і свобод людини, що можуть бути порушені при здійсненні експертної діяльності на досудовому слідстві, та визначення шляхів удосконалення діяльності експертної служби органів внутрішніх справ з дотримання прав людини.

Аналіз кримінальних справ і матеріалів діяльності Управління моніторингу дотримання прав людини в діяльності органів внутрішніх справ України¹ свідчить про те, що трапляються порушення прав людини при розкритті та розслідуванні злочинів. У розкритті злочину бере участь значна кількість осіб, які виконують різні функції. Основним суб'єктом розслідування конкретного злочину, на якого покладаються організаційна й керівна функції, є слідчий. Він також несе відповідальність за дотримання законності під час розслідування, включаючи забезпечення прав і свобод людини всіма учасниками. Співробітники експертної служби МВС беруть активну участь у розслідуванні майже всіх видів злочинів. На нашу думку, експертна діяльність при розслідуванні є значно ширшою за проведення експертиз. Вона також уключає: дослідження об'єктів за дорученням органів дізнання, участь у підготуванні та проведенні слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; забезпечення ведення криміналістичних обліків та деякі інші види діяльності². Розглянемо докладніше види експертної діяльності в контексті дотримання прав і свобод людини.

Для проведення будь-якої слідчої дії необхідно мати юридичні підстави, які регламентуються КПК України. Особливе значення має постанова суду на проведення огляду або обшуку в житлі чи іншому володінні особи. Зазначена норма міститься в ст. 30 Конституції України: «Кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи,

¹ Див.: Права людини в діяльності української міліції / за ред. Ю. Л. Белоусова, К. Б. Левченка, О. А. Мартиненка [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.umdppl.info/>.

² Див.: *Пиріг І. В.* Поняття та зміст експертної діяльності органів внутрішніх справ / *І. В. Пиріг //* Право України. — 2011. — № 1. — С. 256.

проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду». Для отримання постанови суду в розпорядженні слідчого мають бути достатні фактичні підстави. На практиці іноді їх не вистачає, і трапляються випадки порушення зазначених норм, унаслідок чого огляд чи обшук проводяться без рішення суду. Відповідальність за порушення права людини на недоторканність житла в цьому разі начебто покладається на слідчого.

Співробітники експертної служби МВС як спеціалісти беруть участь у проведенні слідчих дій. Безпосередньо підпорядковуючись слідчому, вони повинні виконувати його вказівки. Але водночас особи, які працюють на посадах експертів, мають спеціальні міліцейські звання, тобто є службовими особами та несуть особисту відповідальність перед громадянами за законність своїх дій. У більшості випадків, особливо недосвідчені експерти, не розуміють зазначених положень. Опитуванням експертів-криміналістів встановлено, що 80 % з них не звертають увагу на процесуальні підстави проведення тієї чи іншої слідчої дії, а слідчі відповідно не знайомлять з ними склад слідчо-оперативної групи. Безумовно, подібні порушення прав людини є неприпустимими з боку як слідчого, так й інших учасників розслідування.

Експерти органів внутрішніх справ (ОВС) як спеціалісти при проведенні огляду місця події виконують значний обсяг роботи, у тому числі вилучають об'єкти, на яких виявлено сліди злочину. У криміналістичних рекомендаціях з вилучення слідів зазначається основне правило – сліди вилучаються з об'єктом, на якому вони залишені. Цими об'єктами можуть бути: скло з серванта, картини, посуд, на яких виявлено відбитки пальців рук; косяк дверей зі слідами знарядь зламу; дверний або меблевий замок; сейф зі слідами розкривання тощо. Слід пам'ятати, що всі ці предмети є приватною власністю господарів житла, право на володіння якої гарантовано ст. 41 Конституції України. Тому вони повинні вилучатися з дозволу власників з обов'язковою процесуальною фіксацією. Виявлення та вилучення слідів на таких об'єктах в лабораторних умовах потрібно проводити якомога швидше з метою забезпечення повернення їх господарям.

Під час обшуку спеціаліст допомагає слідчому у виявленні об'єктів і слідів на них, що мають значення для справи. Для цього він може використовувати сучасні техніко-криміналістичні засоби. Іноді вилучення об'єктів неможливо без руйнації перешкод: зняття штукатурки на стінах, підняття підлоги, зняття обшивки диванів тощо. Такі дії проводяться з дозволу слідчого за вказівкою спеціаліста та при його безпосередній участі. Незважаючи на законність дій, треба розуміти, що пошкоджується приватне майно особи, яка обшукується. Відповідно до ст. 56 Конституції України кожен громадянин має право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої службовими особами при здійсненні ними своїх повноважень. Тому

при вирішенні питання щодо пошкодження об'єктів приватної власності слід виходити з точки зору доцільності таких дій.

Під час обшуку може бути залучений фахівець-почеркознавець з метою відібрання матеріалів для авторознавчої або почеркознавчої експертизи. Нерідко такими об'єктами є особисте листування людини, таємниця якою гарантована ст. 31 Конституції України. У подальшому при проведенні експертизи також відбувається ретельне ознайомлення експерта з вилученими матеріалами, що виступають як досліджувані об'єкти або зразки для порівняльного дослідження. На сучасному етапі розвитку комп'ютерних технологій листування може здійснюватися з використанням мережі Інтернет. У такому разі листи зберігаються на комп'ютері в особі, у приміщенні якої проводиться обшук. Після ознайомлення слідчого та спеціаліста з листуванням визначається вагомість виявленої інформації для розслідування та ухвалюється рішення про його вилучення. При проведенні комп'ютерно-технічної експертизи експерт також знайомиться з особистим листуванням людини. У зазначених випадках з його боку має бути забезпечено право особи на нерозголошення таємниці листування, гарантоване ст. 31 Конституції України.

Також при обшуку можуть вилучатися особисті речі людини, що є предметами нижньої білизни, або такі, що вказують на її інтимне життя з метою, наприклад, виявлення на них мікрослідів або проведення товарознавчої експертизи. При цьому спеціаліст, як й інші учасники слідчої дії, у такий чи інший спосіб утручаються в особисте життя людини. При цьому слід дотримуватися ст. 32 Конституції України, згідно з якою не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди.

Відповідно до ст. 193 КПК України слідчий проводить освідування з метою виявлення на тілі особи особливих прикмет або слідів злочину. Допомога спеціаліста-криміналіста під час проведення цієї слідчої дії може знадобитися для виявлення слідів з використанням технічних засобів (наприклад, використання джерела ультрафіолетового освітлення для виявлення слідів крові) та фотофіксації виявлених на тілі людини особливих прикмет. Дії спеціаліста не можуть порушувати гідність і недоторканність особи (ст. 28, 29 Конституції України). Застосовані спеціалістом технічні засоби мають бути безпечними для здоров'я. Виявлені особливі прикмети фотографуються крупним планом з використанням довгофокусних об'єктивів без розміщення в кадрі інтимних місць тіла людини, якщо вони не мають відношення до справи. Забороняється приєднувати до тіла людини масштабну лінійку або номер. Загальний фотознімок оголеного тіла людини не робиться, якщо того не вимагають обставини справи.

Неоднозначними є думки науковців щодо можливості в ході

освідування оглядати одяг і взуття людини з метою виявлення та вилучення на них слідів злочину. На думку В. М. Тертишника, до якої ми приєднуємося, «обстеження тіла особи, яка освідується, та одягу (взуття), що знаходиться на ній, вимагає комплексного підходу і може бути найбільш оптимальним за умови, якщо здійснюється взаємопов'язано (комплексно) як єдиний безперервний пізнавально-засвідчувальний процес»¹. Обстеження одягу особи, яка освідується, на відміну від огляду, на його думку, пов'язане з вторгненням у сферу особистих прав та інтересів громадян. Уважаємо, що для забезпечення права особи на особисту недоторканність при виявленні на одязі явних слідів злочину або місць, на яких можна відшукати сліди в лабораторних умовах, під час освідування потрібно вилучати одяг і взуття людини з фіксацією таких дій у протоколі. Не можна вилучати сліди безпосередньо на одягненій людині, особливо в разі, коли їх необхідно вилучати з частиною одягу чи взуття.

Одержання зразків для експертного дослідження як окрема слідча дія регламентується ст. 199 КПК України. Для її ефективного проведення як спеціаліста рекомендується залучати експерта, який проводитиме експертизу за даною справою. При відібранні зразків від живих осіб (відбитків пальців рук, волосся, крові, сперми, сечі тощо) може порушуватися право людини на повагу її гідності й особисту недоторканність (ст. 28, 29 Конституції України). На сьогодні дактилоскопіювання в органах внутрішніх справ проводиться за застарілою методикою з використанням типографської фарби, яка наноситься на руки дактилоскопічним валиком. Після цього руки не завжди з першого разу відмиваються милом. Рекомендується змивати залишки фарби тампоном, змоченим у бензині чи скипидарі, які негативно впливають на шкіру. З метою дотримання гідності особи під час дактилоскопіювання необхідно використовувати сучасні досягнення науки. Технології «безкольорового дактилоскопіювання» або сканування, що пройшли практику застосування в більшості зарубіжних країн, дозволяють отримувати відбитки високої якості без використання фарби. Якщо ці відбитки відібрано в підозрюваних і обвинувачених, вони без додаткового оброблення заносяться до масиву автоматизованих баз даних і перевіряються зі слідами, вилученими з місць нерозкритих злочинів.

У практиці розслідування майнових злочинів, в основному квартирних крадіжок, з метою відсіювання серед вилучених слідів пальців рук таких, що залишені господарями квартири, у них відбирають відбитки пальців рук під час огляду місця події. Такі дії, на наш погляд, потрібен виконувати спеціаліст тільки за згодою власників приміщення, використовуючи при цьому аркуш глян-

¹ Тертишник В. М. Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України : монографія / В. М. Тертишник. — Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2009. — С. 246.

цевого паперу, на який наносяться відбитки пальців рук особи з подальшим їхнім виявленням дактилоскопічними порошками. Такий спосіб дактилоскопіювання не викликатиме негативного ставлення до цієї процедури від особи, чий відбиток відбираються, а якість отриманих зразків буде достатньою для виключення слідів господарів серед інших, вилучених при огляді місця події.

Відповідно до наказу МВС України від 10 грудня 2007 р. № 465¹ збільшено кількість видів судових експертиз, що проводяться експертною службою МВС. Зокрема, в експертних підрозділах можуть проводитись експертизи волосся, імунологічна, цитологічна, молекулярно-генетична, одорологічна та ін., які раніше проводилися виключно експертними установами Міністерства охорони здоров'я України. Для відібрання зразків для порівняльного дослідження при проведенні таких експертиз залучалися спеціалісти – судово-медичні експерти. На сучасному етапі розширення можливостей експертної служби МВС як спеціалісти можуть залучатися співробітники даної служби, які виконуватимуть відповідні експертизи. Одержання зразків біологічного походження від людини в той чи інший спосіб порушує її недоторканність, особливо, якщо їх відбирають у примусовому порядку. Тому для забезпечення прав людини при відібранні зразків біологічного походження необхідно дотримуватися процесуального порядку проведення, не допускати принизливого ставлення до особи та обирати безпечні методи збирання матеріалу.

Дотримання конституційних прав і свобод людини під час проведення експертиз розглядається багатьма науковцями стосовно досліджень, об'єктом яких є безпосередньо людина. В основному такі дослідження проводяться в межах судово-медичних, судово-психіатричних і судово-психологічних експертиз, які не є предметом нашого дослідження. Відносно експертиз, що виконуються експертною службою МВС України, можна відмітити непоодинокі випадки порушення строків їхнього проведення. Особливо це стосується складних експертиз, таких як комп'ютерно-технічна (комп'ютерної техніки та програмних продуктів); автотехнічна, будівельно-технічна (об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та відповідних документів); товарознавча та автотоварознавча (з визначення вартості дорожніх транспортних засобів, судноплавних засобів, літальних апаратів; розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу; вартості обладнання, сировини, товарів народного споживання); з оцінювання вартості будівельних об'єктів і споруд, земельних ділянок, цілісних

¹ Див.: Про внесення змін до нормативних актів, які регламентують діяльність експертної служби МВС України : наказ МВС України від 10 груд. 2007 р. № 465 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://dndekc.centrmia.gov.ua/nakaz_465.doc.

майнових комплексів тощо. Для проведення таких експертиз, як правило, у власника вилучається приватне майно (автомобіль, катер та ін.), унаслідок чого може припинитися діяльність підприємства (наприклад, комп'ютерної фірми при вилученні комп'ютерів для експертизи). У разі невиправданого затягування строків проведення зазначених експертиз порушуються права людини володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, гарантовані ст. 41 Конституції України.

Одним з напрямків експертної діяльності органів внутрішніх справ є забезпечення ведення криміналістичних обліків. Основним обліком оперативно-розшукового призначення в Україні є автоматизовані інформаційно-пошукові бази даних дактилоскопічної інформації. Проблеми отримання дактилоскопічної інформації (дактилоскопіювання) у контексті дотримання прав людини вже було розглянуто. Виникає запитання щодо належного збереження та використання цієї інформації. Відповідно до ст. 32 Конституції України не допускаються збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди. Безумовно, автоматизовані бази даних МВС мають певний ступінь захисту від втручань ззовні, але на сучасному рівні розвитку кіберзлочинності та комп'ютерних технологій і зважаючи на недостатнє фінансування системи МВС, питання захисту інформації залишається вкрай актуальним. З другого боку, не слід виключати й тієї обставини, що можливі витік інформації або її нецільове використання, наприклад, для потреб служби безпеки комерційних підприємств, банків, приватних фірм тощо. Доречі, витік інформації можливий і без відома та безпосередньої участі експертів, що обслуговують автоматизовані дактилоскопічні системи.

Проблеми збереження та використання інформації про особу на сучасному етапі розвитку науки й техніки набувають великого значення. Крім дактилоскопічної, усе частіше при розслідуванні злочинів, розшукуванні та ідентифікації злочинців використовуються інші біометричні дані, наприклад запах людини, будова сітківки ока, метричні характеристики обличчя, структура ДНК, параметри голосу. У розвинених зарубіжних країнах уже існують відповідні бази даних злочинців. У майбутньому є перспектива створення їх в Україні. З метою забезпечення прав людини на збереження й використання щодо себе конфіденційної інформації потрібно одночасно зі створенням баз даних біометричної інформації вирішувати питання щодо її захисту від утручання осіб, не причетних до розслідування. Діяльність зі створення баз біометричної інформації має супроводжуватися відповідним нормативно-правовим забезпеченням. На сьогодні вітчизняне законодавство в цій галузі значно відстає від сусідніх країн. Закони про державну дактилоскопічну реєстрацію давно набули чинності

в Росії та Беларусі. На жаль, в Україні вони залишилися тільки в проекті. Можна тільки сподіватися, що законотворчий процес у нашій країні відповідатиме сучасним тенденціям розвитку науки й техніки та сприятиме поліпшенню протидії злочинності.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що певні порушення конституційних прав і свобод людини в експертній діяльності органів внутрішніх справ можна пояснити низкою об'єктивних та суб'єктивних причин, пов'язаних з реформуванням системи МВС, серед яких: велика плінність персоналу, у тому числі керівного складу, різке зниження чисельності працівників, які мають достатній досвід роботи; невідповідність рівня заробітної плати обсягам інтелектуальних, нервових, фізичних зусиль працівників; недостатній рівень фінансування системи МВС з боку держави; зниження рівня соціальної захищеності; підвищення рівня злочинності та її «професіоналізму» й організованості тощо. Уважаємо, що певні негативні політичні та соціальні чинники, що впливають на діяльність експертної служби МВС, є тимчасовими й із закінченням реформування правоохоронних органів і наближенням їх до європейських стандартів будуть тільки сприятливими. На сучасному етапі протидії злочинності дотримання конституційних прав і свобод людини з боку працівників експертної служби МВС є обов'язковим і залежить від професіоналізму та особистих якостей кожного співробітника. У цьому аспекті виникає питання щодо якісного підготування експертних кадрів, одним із складників якої є ознайомлення з досвідом європейських країн у галузі дотримання прав і свобод людини.